

**FARMATI ANNA: MÁS RÉGI ÉNEK. A XVII. SZÁZADI KATOLIKUS
NÉPÉNEKKÖLTÉSZET SZÖVEGTÍPUSAI ÉS MOTÍVUMRENDSZERE**

Kolozsvár, Verbum Kiadó, 2009, 264 l.

A szerző a Babeş-Bolyai Tudományegyetem doktori programjának keretén belül végezte kutatásait, a több éven át tartó munka eredményeként született az a PhD értekezés, melynek sajtó alá rendezett változata idén jelent meg a Verbum Kiadó gondozásában. A régi magyar irodalomban a népénekköltészet témájának kutatása, s annak rendszerbe foglalása régóta esedékes volt. Farmati Anna jelen könyvvel a liturgia peremén élő műfaj történetéről, sajátosságairól, motivikus-stiláris elemeiről fest képet más szövegekkel összefüggésben. A szerző vizsgálódása közben a hagyományrétegek föltárásával igyekszik minél alaposabban körüljárni a műfajiság kérdéseit, bevonva az európai himnusz-költészet magyarországi gyűjteményekben is fellelhető szövegtípusait. A hatalmas mennyiségű szöveganyagból a liturgikus és a nem liturgikus műfajok szétválasztásán túl kísérletet tesz a népének műfaji, szövegtipológiai sajátosságainak vizsgálatára a középkori adatoktól kezdve egészen a 17. századi emlékekig, azt kutatva, miként változott annak használata, milyen szerepet és helyet töltött be a liturgiában. A motívum öröklődésének rétegeit, illetve funkcióit, egymáshoz való viszonyukat az ókeresztény időtől a középkori (gótikus) rétegekig terjeszti ki, külön részt szentelve Káldi György és Illyés András prédikációinak. A szövegekben föllelhető narratív elemek szétválasztása során pedig didakti-

kus és bibliai narrációtípusokat különböztet meg.

A szerző kutatása és anyaggyűjtése során nem vállalt egyszerű feladatot, amikor megközelítési irányokat vázolt fel, és további elemzésre, vizsgálatra alkalmas pontokra irányította figyelmünket a 17. századi katolikus népénekköltészet műfaji és rendszerbeli elhelyezése során. Irodalomtörténeti, illetve egyházi, liturgiátörténeti aspektusok egyaránt befolyásolják interdiszciplináris látásmódját; megjelenése témájában is hiánypótló. Az elmúlt években a vallásos irodalom verses műfajai iránti érdeklődés ismét megerősödött, a katolikus és a protestáns hagyomány vonatkozásában egyaránt. Utóbbi tekintetben *A zsoltár a régi magyar irodalomban* címmel, Csurgón 2007. május 24–27. között rendezett konferencia régóta mutatózó igénynek tett eleget, amikor a vallásos műfajokon belül kifejezetten az egyházi énekekre és zsoltárra helyezte témaválasztásában a hangsúlyt. H. Hubert Gabriella *A régi magyar gyülekezeti ének* című, 2004-ben megjelent monográfiája pedig gazdag anyagával a már korábban elindult műfaj-történeti kutatás egyfajta szintéziseként ad nagy segítséget a téma iránt érdeklődőknek. A katolikus egyházi és népénekköltészet kutatásának erejét, intézményes háttérének orientáló hatását Farmati Anna kötete is jelzi: az *Előszó*ban (16) olvasható köszönetnyilvánítások címzettjei a Ko-

lozsvári Egyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nagyhatású tanáregyeségei, kutatói (Antal Árpád, Gábor Csilla, Egyed Emese, Orbán Gyöngyi, illetve Hargittay Emil és Szelestei Nagy László). A kötet szakirodalmi hivatkozásai pedig természetes módon építenek a korábbi kutatásokra, a témába vágó szövegközlésektől, a kéziratos és nyomtatott anyag bibliográfiáin keresztül a néprajz, a zenetörténet és az irodalomtörténet határterületeit érintő feldolgozásokig (Erdélyi Zsuzsanna, Holl Béla, Tüskés Gábor, Kilián István, Csörsz Rumen István stb.), valamint hasznosítja az utóbbi évek poétika- és retorikatörténeti kutatási eredményeit is (Bartók István, Kecskeméti Gábor, Bitskey István, Imre Mihály). A kutatás szövegbázisának bibliográfiai feltártsága egyre jobb, az RMKT 17. századi sorozatának Holl Béla által jegyzett köteteit (VII, XV/A–B) kiegészítő, az 1680-as évektől induló, a 18. századi anyagot felölelő szövegközlések száma ígéretesen gyarapszik, s mindez együtt jár az újabb kiadások tervszerű végiggondoltságával. E tekintetben eligazító Szelestei Nagy László alapvető programtanulmánya (*Katolikus népdalok a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 175–179), illetve Medgyesi-Schmikli Norbert rendkívül gazdag anyagot összefoglaló újabb tervezete (*A katolikus népdalok feltárásáról és kritikai kiadásáról = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, 2008, 139–172), amelynek bibliográfiai hivatkozásai között rendre feltűnnek Farmati Anna korábban publikált, s nagyrészt a jelen kötetbe is beépült tanulmányai.

A szerző az irodalomtörténeti gondolkodás és kánonfogalom újraértelmezésének kérdését veti föl az első fejezetben, szerinte ez szükséges ahhoz, hogy az általa vizsgált szövegeket el lehessen helyezni az irodalmi gondolkodás megfelelő területén. *Az Irodalmi stílus és liturgikus műfajok találkozása* című második fejezetben kísérletet tesz a népének műfaji meghatározására: „A népének megnevezése elnevezése ellenére sem népies-folklorisztikus műfajt jelöl. Még ha kimutathatók is apró érintkezések a népköltéssel, a népének tartalmi vonatkozásait mindig hivatalos egyházi fórumok szabályozták, formai jellemzőit több-kevesebb tehetséggel rendelkező, de tanult szerkesztők csiszolták, legtöbbször valamilyen egyházi szertartásokon keresztül hagyományozott műformákhoz és beszédmódokhoz igazodva” (31–32). Elgondolkodtató azonban, sikerülhet-e bármilyen szorosabb definícióval körülhatárolni a műfajt (műfajcsoportot). A válasz, illetve lehetséges válaszok magát a szerzőt is foglalkoztatják, hiszen a könyv következő fejezeteiben kísérletet tesz a népénekkel és népies költéssel való kapcsolódási pontok alapos feltárására. Az énekvers a 16. századi irodalom jellegzetes szövegtípusaként jelenik meg: „Az énekvers, így az egyházi közének is elsősorban vers, azaz irodalmi alkotás, úgynevezett másodlagos irodalmi közlésforma, a dallama csupán közvetítő elem. A megnevezés csak szövegformát (tehát nem műfajt) jelöl, melyet mindig valamilyen, a korban ismert, sokszor közkedvelt dallam határoz meg” (35). A szerző Bárdos Kornél magyar zenetörténeti monográfiáját hívja segítségül, majd kitér nem sokkal később a kántorkönyv fogalmának meghatározására, ami szerinte a 17.

századi katolikus egyházi irodalom sajátos kiadványtípusa.

A kötet erényeként értékelendő, hogy Farmati Anna igyekszik minél pontosabban és következetesebben definiálni az általa vizsgált „énekeket”. Így az olvasás során szépen körvonalazódik az a képzeletbeli háló, amelyben pontos helye van az egyes műfajoknak. A rendszerezés során meglátása szerint „a típusokat elsősorban a liturgikus szerepkörök és az ezzel összefüggő műfaj és tartalom határozza meg”. Így megkülönböztet kimondottan éneklésre szánt szövegeket, amelyek között a liturgikus költészet darabjait sejti, ezek az *antiphonaléban* kapnak helyet. A mise énekelt szövegeit később a *graduale* tartalmazta, „a válaszos énekek a *responsarialéba*, az olvasmányközi énekek és himnuszok pedig külön könyvekbe, a *cantatoriumba*, illetve a *hymnariumba* kerültek” (42).

A következő nagyobb fejezetet immár a hagyományrétegek vizsgálatának szenteli, a fogalmak tisztázása után kísérletet tesz egy műfaji rendszer felállítására. A magyar szakirodalomban főként Tüskés Gábor és Knapp Éva kutatásai nyomán meghonosodott „használati irodalom” terminust Farmati Anna is termékenyen alkalmazza az általa vizsgált szövegtípusokra (53). Figyelme főként arra irányul, „hogya a megváltozott funkció befolyásolta-e a szövegek változatképződését, műfajiságát, s ha igen, hogyan” (71). Ezek alapján megkülönböztet órás himnuszokat, processzióra való himnuszokat, illetve harmadik kategóriaként a *pius dictameneket*. Tanulságos a órásversek körültekintő definíciója: „A órás vers tulajdonképpen középkori eredetű imádságműfaj, az énekkönyvekbe sajátos gyűjteményekből, hó-

raskönyvekből kerülnek be a fordítások. A himnuszokhoz olykor hasonló verselésük, felépítésük, de elsősorban a napszaknak való megfeleltetésük közelíti, amennyiben ezek kissofficium részét képezik, de gyakori a függelékben található, tematikusan besorolt órás himnusz is, melynek műfajiságát valójában az éppen aktuális funkciója határozta meg” (72). A liturgikus műfajok rendszerezése után kitér egy olyan műfajra, használatára, s annak történeti hátterére, ami a katolikus vallásgyakorlatban nem honos. Ez pedig a zsoltár, zsoltáréneklés és parafrázis. Mint a szerző hangsúlyozza: „A zsoltár [...] még sokáig prózában lesz megközelíthetőbb az igényesebb katolikus hívő számára. A középkori hagyomány köztudottan a latin prózai zsoltározást szorgalmazta” (75). Hogyan hatott a protestáns közeg a katolikusra? A népszerű katolikus kiadványok köztudottan átveszik a protestáns szövegek egy részét: „Az első teljes nyomtatott énekeskönyvben Nyéki zsoltárai mellett Szenci Molnár és Sztárai Mihály egy-egy zsoltárát találjuk meg a Boldogságos Szűz Máriától fejezetben [...] Jelentősebb mennyiségben és külön fejezetben az 1675-ös *Cantus Catholici* és Kájoni *Cantionaléja* tartalmaz zsoltárokat” (78).

A recepciótörténeti áttekintés során arra a megállapításra jut, hogy többen Szenci Molnár Albert munkájának katolikus megfelelőjét látják Illyés István gyűjteményében (*Soltári énekek*, 1693), jelentőségét az övéhez mérik. Ezt a megfeleltetést azonban nem tartja Farmati Anna helytállónak: az itt közölt szövegek mögött „nincs [...] egy olyan kiforrott teológiai és poétikai koncepció, mint amilyen a Szenci Molnár esetében kimutatható” (80). Nem hagyja figyelmen kívül a katolikus zsoltárhaszná-

lat tárgyalása során a nem verses formákat, ahol ismét hangsúlyozza: „A zsoltáréneklésnek nem volt ugyan meghatározó szerepe a 17. századi katolikus gyülekezeti éneklésben, jelenlétével mégis számolnunk kell.” „...a hagyományos katolikus zsoltárhasználat és a 16–17. század protestáns gyakorlatának interferenciája megtörtént ugyan, mégsem vált a strófikus zsoltáréneklés népszerű gyakorlattá a kora újkori katolikus egyházban, a verses zsoltár műfajának jelentősége nem éri utol a középkori eredetű vagy kortárs műfajokét” (88–89). A népénektárak anyagának egyes énekeivel kapcsolatban a szerző kritériumokat állított föl, melyek alkalmasak lehetnek a barokk egyházi költészettel való összevetéshez. Ebből a föl sorolásból pedig eleve kizárja a liturgikus műfajokat, „mert funkciójuk következtében időben és térben egyetemesek, bennük a kollektív lírai én szólal meg” (113). Ezzel kapcsolatosan viszont érdemes végiggondolni, ha a szerző már eleve a kritériumok megadását követően jelzi bizonyos himnuszok szerepének fontosságát, illetve hogy azok mégsem mellőzhetőek teljesen – a barokk kegyességi irodalom a középkori áhítati irodalommal való kapcsolatának szempontjából nézve –, vajon szükséges-e esetleg ilyen szűk keret, amibe a népénekeket illeszteni próbálja. A szerző maga is fölveti később, „a népénekek változatossága ellenére maga a népénektár mint kiadványtípus nem tekinthető-e a kegyességi irodalom egy jellegzetes szöveggyűjteményének.” (144.)

A toposz fogalmát a középkori ars poe-
ticák rendszeréből merítette Farmati Anna. A sztereotípiák mellett elkerülhetetlen az „alakzatvariánsok feltűnése” (145). A motívumok eredetének feltérképezése során

fontos megállapítása, hogy a középkori egyes-misztika és a hozzá tartozó motívumkészlet továbbélése leginkább a kanciófordításokban figyelhető meg. A *Cantus Catholici* anyagából az „édes stílus” elemeire hoz példákat (153). Nem utolsósorban a témával kapcsolatos szimbólumok és a szövegben föllelhető narratív elemek tematikus csoportokra osztása teszi teljessé a kötetet. Különös figyelmet fordít a középkori örökségből műfajváltással a 17. századba átszármazó szövegekre, mint a Pesti-énekeskönyvben, a Mihál Farkas-kódexben és Kájoni gyűjteményében egyaránt megtalálható apostolokról szóló tanító énekekre, amelyek eredetileg himnuszformában voltak ismereteseek. A narrációtípusok és énektípusok összefüggéseit retorikatörténeti szempontból is reflektálja Farmati Anna, lásd *A genus didascalium jelenléte az énekekben* (170), illetve *A devóció típusú bibliai narráció* (181) alfejezeteket.

A *Függelékben* Vásárhelyi András énekeinek változatai szerepelnek, a későbbi évszázadokban megjelent szövegvariánsokkal együtt. Az 1797-es Szent-Mihályi Mihály-féle *Egyházi énekeskönyv* részlete mellé a szerző Bogisich Mihály 1897-es és Harmat Artúr-Sík Sándor 1931-es szakaszait illeszti. Válogatást közöl Adam de Saint Victor sequentiáinak kezdő sorából. Figyelemre méltó a Kájoni János *Cantionale catholicum*ából készült válogatás táblázatos formában, ahol a tropizált részeket külön jelöli Farmati Anna. Zárásul Szegedi Gergely, Németi Ferenc, Kájoni János és Illyés István zsoltárai, s variánsai kerültek a könyv lapjaira. Az idézett szöveganyag elrendezésénél (*Függelék*) viszont nem érzem egyértelműnek a felosztást, Szent-Mihályi Mihály a Vásárhelyi-énekek vál-

tozatai után közölt *A' kegyes olvasónak, és éneklőnek áldás, és üdvösség!* című szövege után *Aaron veszeje virágozik...* címmel két ének szerepel, illetve egy misére való hosszabb ének. Az összetartozás jelölésével, vagy tudatosabb elrendezéssel (viszszautalás esetleg) jelölhette volna, melyik anyag hová sorolandó. Míg ezután 1. sor számmal *Válogatás Adam de Saint Victor sequentiáinak kezdő soraiból* cím szerepel, nincs 2., 3. stb. számozás az utána következő címekben. Mindez azonban nem von le a közölt anyag gazdagságából és értékéből. A jól szerkesztett kötetben elenyésző számban, mégis akad gépelési-szedési hiba; csak a javítás szándékával sorolom

fel őket: „énekekskönyv” (16), „tájékoztató képez nyújtani” (25), „hogyl574-ben” (44), „retorikák-pétikák” (56), „aforizama” (57), „mnnyei” (101), „pasztoráicós” (141), „Azz” (201), „magyarországon” (242).

Reméljük, Farmati Anna munkája, az általa rajzolt komplex és alapos műfaji rendszer, s a jövőbeni kutatások segítenek majd abban, hogy az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban már méltó helyet és súlyt kapjon ennek a korábban perifériára szorult, elhanyagolt (holott a magyar irodalmi kultúra kialakulásában döntő szerepet játszó, széles körben ismert és művelt) műfajcsoportnak a bemutatása.

Cziczka Katalin

GÖMÖRI GYÖRGY: MAGYARORSZÁGI DIÁKOK ANGOL ÉS SKÓT EGYETEMEKEN 1526–1789

Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2005

(Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14), 116 l.

Elengedhetetlen, hogy a kutató, ha egy újkorban élt személyről és annak tájékozottságáról kíván adatokat gyűjteni, illetve ha műveinek háttéréről minél pontosabb megállapításokat kíván tenni, kutatási alanya külföldi tanulmányhelyeit is megvizsgálja. Ebből kapcsolatrendszerére és tanulmányi háttérére is következtethet. A múlt század során számos olyan kísérlettel találkozhattunk, melyek az Angliát megjáró diákok, utazók lajstromát hivatottak elkészíteni a 16. vagy a 17. század bizonyos időszakaiban. A megjelent munkák többnyire arra törekedtek, hogy listát készítsenek a személyekről, megemlítsék a szigeten belüli tartózkodási helyeiket és az ehhez tartozó évszámot. Fest Sándortól kezdve Trócsányi Bertán keresztül egészen Herepei Jánosig foglalkoztatta már a téma

a tudósokat, de átfogó, rendszeres munka egészen 2005-ig nem jelent meg az újkori Angliát megjáró utazókról, diákokról egy kötetben. Hiánypótló tehát ebben a tekintetben a Szögi László által koordinált *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című adattársorozat tizennegyedik, Gömöri György által összeállított darabja.

A sorozatban eddig megjelent kötetek szinte azonos és jól átlátható rendszerben vonultatják fel adataikat. A jelen adattár is kijelöli a kutatás időbeli és térbeli határait, közli a forrásokat, ír az angliai felsőoktatásról, majd bemutatja az angliai magyar peregrináció útvonalait és hagyományait. Ezután statisztikák segítségével érzékelteti a létszámi megoszlásokat, majd végül az adattár részben közli az egyetemeken megforduló személyek listáját. A tájékoztó-

dást a kötet végi hely- és névmutató, valamint a tartalomjegyzék segíti.

Gömöri György munkája ugyanakkor mégis speciális feladatnak tesz eleget. Nemcsak azért, mert a felsorolt diákok száma jóval kevesebb, mint bármelyik másik megjelent adattárban, hanem azért is, mert a magyar diákok (már akik egyáltalán eljutottak a szigetországba) teljesen más feltételrendszerrel találták szembe magukat a kontinens más egyetemeihez képest. Itt pénztárcájukhoz képest megfizethetetlen tandíjat kellett fizetniük, és még esküt is kellett tenniük az anglikán egyház hittételeire. Ebből adódóan a források is különböznek ennél a kötetnél, hiszen a fenti okok miatt a peregrinusok nem matrikuláltak, így csak az anyakönyvekből nem lehet kielégítő módon tájékozódni.

Az adattár a címben jelzett időintervallumot majdnem teljes egészében lefedi. Így van ez a sorozat más köteteinél is, de ezeken belül a sorozatszerzők a kötet tanulmányrészeiben pontosítják az időbeli határokat, saját kutatásaikhoz igazítva azok kezdő és záró dátumát. Gömörinél azonban az adatokat megelőző, bevezető tanulmányban az olvasó két kezdő évszámmal is találkozhat. Ezek: 1554 és 1558. Korábbi tanulmányait említve a szerző saját magára hivatkozik, amikor az 1558-as évszámot tekinti az angliai peregrináció kezdő évszámának, és ez I. Erzsébet trónra lépésének is időpontja, amikortól a magyarok nagyobb számban jutnak el Angliába. A másik évszám, melyet indításnak szán: 1554. Erre a dátumra azonban semmilyen hivatkozási alapot nem találunk, csupán megemlíti az előbbi évszámtól pár lapnyira, hogy: „ha rendszerizni próbáljuk az 1554–1789-ig terjedő angliai és skóciai magyar peregrinációt...”

Ezután, sorokkal később, megint ezt az évszámot tekinti kezdésnek, szintén mindenféle indoklás nélkül: „Ami a biztos angliai egyetemi tanulást illeti, 1554 és 1789 között 124 (112) magyarról mondhatjuk el több-kevesebb bizonyossággal, hogy a cambridge-i vagy az oxfordi egyetemen tanultak.” Ez a két kezdési évszám már csak azért is zavaró, mert sem az 1554-es, sem az 1558-as évszám nem található meg az egyetemi adatok feljegyzéseinél mint hozzárendelt beiratkozási évszám valamelyik peregrinushoz. A legkorábbi regisztrált dátum ugyanis 1562, amely Johannes Vulpe cambridge-i egyetemlátogatását jelzi. Az első bejegyzési év Oxfordban pedig 1581, és Budai Parmenius István kollégiumi tagságáról tanúskodik. A többi intézménynél pedig már csak 17. századi kezdődátumokkal találkozhatunk.

A kutatás térbeli vizsgálatánál a szerző kijelöli, hogy a két angol (University of Oxford, University of Cambridge) és a három skót egyetem (University of Edinburgh, Glasgow University, University of St. Andrews) hallgatóiról szolgáltattak majd adatokat. A bevezetőben *függelék*ként emlegetett részben pedig majd a londoni, nyolc napnál nem rövidebb tartózkodásokat is feldolgozza. Kiköti, hogy a londoni listához nyilvánvaló iskolai tanulás nem tartozik, hanem csupán a Sir Thomas Gresham által alapított Gresham College feltételezhető „hallgatóinak” listázását jelenti. Eltérően a két másik iskolától, itt nem kellett tandíjat fizetni, így sokak számára elérhetővé vált az olyan neves professzor előadásain való részvétel, mint például Samuel Hartlib. Lépten-nyomon olvashatunk a bevezetőben a *függelék* rész hangsúlyozásáról, fontos szerepéről. Fontos, hiszen a

szerző a kötet első soraiban leszögezi, hogy tényleges tanulásnak, egyetemi regisztrációnak csak a már említett két angliai egyetem hallgatóit és a három skót intézmény hat adatát tekinti. Ilyen megkülönböztető, elkülönített *függelék* részt azonban nem találunk sem az egyetemi listákat, sem az adattár tartalomjegyzékét vizsgálva. A szemlélődő olvasó először tehát a londoni Gresham College-ban eltöltött feltételezett látogatásokat is a kötet szerves részeként, tényleges angliai tanulásként értelmezheti. Így – a valószínűleg figyelmetlenségéből elkövetett szerkesztési hiba miatt – sérül az adattár koncepciója.

A források közlésénél a kutatási módszereket ismerteti, melyek szintén eltérőek a megjelent adattáraktól. A források ismertetése közben kétféle forrás található, nyomtatott és levéltári. A levéltári források esetében nem a matrikulák, hanem a külföldi egyetemi feljegyzések voltak hasznosak a kutató számára. A már évtizedek óta Angliában élő professzor kitaró és alapos munkája során olyan anyagokra bukkant, melyek új és hiteles információkkal gazdagították az angliai magyar peregrinációról meglévő tudásunkat. Ilyen források például az egyetemekhez tartozó kollégiumok számadáskönyvei (a cambridge-i King's College Mundum Bookja), vagy éppen egy könyvtár vendégkönyve (az oxfordi Bodley könyvtáré).

A nyomtatott forrásokra pillantva szintén bebizonyosodik, hogy a szerző intenzív kutatást folytatott, hiszen a lista egészen terjedelmes. Nem hallgatható el azonban az a tény, hogy a szedés hibájából adódóan a figyelmetlen olvasó olyan fontos forrást talán nem is vesz észre közöttük, mint például a sárospataki diáknévsor. A bevezetőben Gömöri kitér arra is, hogy a pere-

grinusok esetében nem mindig lehet megállapítani a hazai alma mater helyszínét, de sejthető, hogy esetükben valamelyik protestáns iskoláról lehet szó. A teljesség érdekében itt hasznos lett volna a legújabban megjelent nyomtatott sárospataki és más kollégiumok akár levéltári diáklistáival összevetni a feltárt adatokat, mivel a 282 személyből mindössze 19-nek nem tudja megemlíteni még sejtés szintjén sem hazai tanulmányhelyét.

Az adattári részben az egyes intézmények és személyek tárgyalásánál is találkozhattunk forrásokkal. Itt több helyen nincsen értékelhető, tételes jegyzék arról, mely források alapján dolgozta fel az adatokat, vagy nem találjuk a hivatkozásokat, valamint néhány rövidítés feloldását sem.

A munka bevezetőjének második részében a korabeli angol felsőoktatás rendszerét taglalja, kitérve az egyetemek alapítására, a tantárgyakra, az ismertebb professzorok neveire. Az angliai magyar peregrináció útvonalairól szólva megemlíti, hogyan jutottak el a szigetre a diákok, és ezek az útvonalak hogyan változtak a politikai viszonyok alakulása során.

A harmadik részben a peregrináció szerkezetét és módosításait mutatja be a diákok szakirányait és vallási felekezetét és a látogatók hol csökkenő, hol növekvő látogatási kedvét taglalja. Hangsúlyoznunk kell a *látogató* szó jelentését, hiszen az adattári részben a két angol egyetemenél több olyan személy is helyet kap majd a lajstromban, akiről a kutató a rendelkezésére álló adatokból arra következtet, hogy hosszabb-rövidebb időre megfordultak az említett egyetemek környékén, még ha be nem is iratkoztak. Őket egy második listában jegyzi, közvetlenül a cambridge-i és az oxfordi tanulmányutak után is. Érdekes-

ség, hogy a bevezető során ízelítőt kapunk olyan emberek angliai látogatásáról is, akik nem tanulás céljából keresték fel a szigetet. A kötet tudományos jellegét a téma speciális helyzetéből adódóan nem rontotta volna, ha egy teljes listát kapunk azokról, akik diplomataként, török vált-ságdíjért könyörgőként, udvari festőként vagy éppen nyomdásztanulóként jutottak el Anglia valamely részébe.

A bevezetőt a létszám megállapítása zárja, amely a források felkutatása és feldolgozása mellett talán a legnagyobb kihívás elé állította a szerzőt. Külön kellett választania a látogatókat és a ténylegesen ott tanulókat. A létszám meghatározásánál gépelési hiba miatt az oxfordi tanulók számát összesen 67-re teszi, pedig az adattári részben a 68. sorszámmal zár, Uri Jánossal. Említ 12 olyan személyt, akik mindkét angliai egyetemen megfordultak. Azonban ha figyelmesen forgatjuk az adattárat, olyan diákkal is találkozhatunk, Zádori Istvánnal, aki mind egy angol, mind egy skót iskolát is látott.

A statisztikai táblázatok a matrikulációk, a szakirány-megoszlások (vegyész, jogász, orvos, filológus, teológus) és a peregrinációs időpontok tekintetében csak a tényleges tanulásokkal foglalkoznak. A statisztika oszlopait és a lista tartalmát újra kell majd szerkeszteni, mert a szakirányok megoszlásának szempontjából nem hű adatokat közölnek, és feloldásaik sem egyértelműek.

A kötet törzsanyagát természetesen a tényleges adattár foglalja el. A kiutazókat a kint-tartózkodások időrendjében listázza. Összesen 313 tételből áll a jegyzék. Ez a számadat ténylegesen 282 személyt takar – már ha a diáknévmutató adatainak összehasonlítása után Pápai Páriz Imrét két külön

személynek tekintjük, hiszen egyikük II. Rákóczi György udvari papja, míg a másik egy 18. századi enyedi tanárember. A két szám különbségéből látható, legalább 31 személyről mondható el, hogy minimum két helyen is megfordultak látogatásaik során. Azonban a tulajdonképpeni adat majd annak fényében derülhet ki, ha a skót egyetemeken a 179. és a 180. listaszámmal jegyzett Szombathi Jánosról kiderül: egy avagy két személy-e. A névmutatóban ugyanis két név, Szombathi István és Szombathi János birtokolja a fenti két sorszámot. A szerző a bevezetőben leírtakban a skóciai tanulásoknál 6 adatot és 5 személyt említ, így valószínűsíthető talán az, hogy a névmutatóban elírás történt.

A diákok listája előtt mindig rövid beszámoló található az intézményekről. Az adatok közlésében a sorrend igazodik a már megjelent adattárak sorrendjéhez: diák neve (mai változatban, a forrásokban használt nevek nincsenek feltüntetve, valószínűleg az adattár rendszerébe nem voltak beilleszthetőek a korabeli változatok), ha ismert, pontosított származási helye, a születés éve, külföldi előtanulmányai, a hazai alma mater helyszíne. A megjegyzések rovatban további életrajzi adatokat, tudományos munkákat, levelezési adatokat, valamint más érdekességeket olvashatunk. A két angliai intézmény listáját pedig a fentebb említettek szerint a ténylegesen beiratkozott hallgatókra és a látogatókra bontotta a szerző.

A kötetet forgatva több olyan hiánysággal találkozhatunk, melyek pótlása mindenképpen szükséges lesz a további kutatások során. Az egyetemek bemutatásánál olvashatunk a kollégiumok fontosságáról, azonban pontosabb adatok nem

szerepelnek róluk, és nem tudjuk azt sem, szám szerint mennyi tartozott a korabeli egyetemekhez. A személyek tekintetében az adattár bevezetője nem csak a diákokról ír, hanem azok tanáraitól és más angolokról is, akik a diákok életében valamilyen szempontból fontosak voltak a tartózkodásuk alatt. Ezekről az ismerősökről jó lett volna részletesebben is olvasni. Az adatok további rendszerezése során pedig annak tudatában, hogy a diákok nem magukban, hanem többedmagukkal utaztak, nem nagy munka lenne annak megállapítása és tényleges felsorolása sem, mely személyek kivel utaztak tanulásaik során. A kötet végi, tájékozódást segítő mutatók számát pedig gyarapítani lehetne még az összes felsorolt angol és magyar személy, illetve az angol helységnevek szerint is.

Ha a statisztikákat nézzük, a meglévő három táblázatot mindenféleképpen ki kellene egészíteni még olyan kimutatások elkészítésével, hogy pontosan mennyi diákról sikerült kideríteni az angliai látogatást anyakönyvből, kollégiumi bejegyzésből, albumokból vagy éppen segélyezési adatokból. Elképzelhető lenne még olyan rendszerező megállapítás elvégzése is, hogy a diákok bizonyos külföldi tanulmányhelyeikről mely városokba látogattak inkább angliai tartózkodásaik során.

Mivel az adattári részben rengeteg helyen a megjegyzések rovatban sok, csupán

csak feltételezésekre okot adó kijelentés található, így felvethető lenne olyan személyeknek a megvizsgálása is, akikről a korábbi szakirodalom megállapította, ebben az időszakban a szigetországbban jártak. Közülük valóak: Laskai Lénárt, Laskai András, Horti István, Herceg Ferenc, Fegyverneki Izsák, Falkmann Péter vagy Schnitzler Jakab.

A tipográfiát illetően meg kell jegyezni, hogy a helyesírási, gépelési és szedési hibáktól eltekintve a névmutató hagy csupán némi kivetnivalót maga után. Az egyes nevek vagy kezdőbetűk után a jobb olvashatóság és tájékozódás érdekében előnyös lett volna valamiféle tagolás beiktatása. A kötet borítása viszont dicséri a nyomdát, hiszen a kiadás keményfedeles, és az első- és hátsófedél gyönyörű város-látképei – melyek a két angol egyetemvárost ábrázolják a 16. és a 17. században – emelik a kötet színvonalát.

Az adattár nem csak a történészek, de irodalmárok és más, az újkori Anglia iránt érdeklődők számára hasznos lehet. A felhasználók számát azonban meg is lehetne kétszerezni, ha az adattár a jelenlegi papírváltozat mellett elektronikus formában is megjelenhetne, így biztosítani tudná az összetett kereséseket, illetve lehetőséget adna az adatok bővítésére és esetleges korrekciójára is.

Tóth Stella

GUDOR KUND BOTOND: ISTORICUL BOD PÉTER (1712–1769)

Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008, 584 l.

A román nép és az unitus egyház történetét több írásában is feldolgozó Bod Péter munkásságáról 2008-ban jelent meg először nagyobb lélegzetű román nyelvű

értekezés. Szerzője Gudor Kund Botond, magyarigeni református lelkész, a Gyulafehérvári Egyetem Iuliu Maniu Történettudományi és Politológiai Intézetének

kutatója, valamint a gyulafehérvári Bod Péter Alapítvány kuratóriumi elnöke. Itt ismertetett munkája a Gyulafehérvári Egyetemen 2006-ban megvédett *Istoricul Petrus Bod* című doktori értekezésének átdolgozott változata. A bevezető fejezet tanúsága szerint a disszertáció és e könyv célja Bod Péter történetírói munkásságának újraértékelése a modern történettudomány eszközeinek segítségével. Ennek szükségessége Gudor szerint egyrészt abból fakad, hogy a tudományos köztudatban Bod leghangsúlyosabban irodalomtörténeti munkásságával van jelen, míg írói tevékenységének egyéb vonatkozásai háttérbe szorultak, másrészt pedig abból, hogy a 19–20. századi történeti kutatásnak a történetíró Bodra vonatkozó eredményei ma már több szempontból vitathatóak, de legalábbis kiegészítendőek.

Gudor figyelme alapvetően Bod Péter történelemfelfogására, történetírói módszereire és ilyen tárgyú műveire irányul. Ugyanakkor meg kívánja határozni Bod személyének és történetírásának helyét az erdélyi korai felvilágosodás, valamint a humanista és barokk tudományosság viszonylatában. Következtetéseit tekintélyes mennyiségű forrásanyag alapján fogalmazza meg: felhasználta Bod kiadott és kéziratban maradt műveinek összességét, levelezését, valamint az életére, tudományos és szakmai fejlődésére vonatkozó egyéb forrásokat is. Kérdéseit Bod élete és munkássága társadalmi, vallási, politikai és tudományos kontextusainak bemutatása révén látja megválaszolhatónak.

Ennek értelmében a könyv második fejezete a korai felvilágosodás idejének erdélyi politikai helyzetéről, művelődéséről, egyházáról és társadalmáról (Bod életének alapvető meghatározó tényezői-

ről) kínál átfogó képet. Tárgyalja a Rákóczi-felkelés utáni erdélyi nemesség helyzetét és politikai lehetőségeit (Bod politikai állásfoglalását is), valamint Mária Terézia reformintézkedéseit, azok fogadtatását és hatását. Hasonlóképpen bemutatja az erdélyi református egyház helyzetét és a megváltozott körülményeknek megfelelően kialakított alkalmazkodási stratégiáit a 18. század első felében. Ilyen tényező a nyugati protestáns egyetemekkel való kapcsolat erősítése, valamint a Református Konzisztórium megalakítása. A körképet lezárando az erdélyi lelkészek – a katolikus, a református és a román ortodox, valamint a görögkatolikus klérus – szociális és gazdasági helyzetének összehasonlító bemutatását adja a szerző.

A Bod Péter életútját összefoglaló következő fejezet leghangsúlyosabb, és a benne közölt több újdonságnak számító adatnak köszönhetően legizgalmasabb része a leideni peregrináció körülményeinek, hatásainak feltárása. A Leideni Állami Egyetem 17–18. századi magyar (magyarországi és erdélyi) peregrinustársadalmának több szempontú elemzése mellett Gudor terjedelmes alfejezetet szentel Bod Péter leideni tanulmányainak. A holland szakirodalom, illetve korabeli leideni források alapján részletes képet kapunk a Staten College-ban zajló életről, az épület bemutatásától kezdve a diákélet részletezéséig. Bod Péter számára Leidenben új tudományos horizontok nyíltak. Ott-tartózkodása idejét átmeneti korszakként értékeli a szerző, amikor is a coccejanizmustól kezdte átvenni a vezető szerepet a newtonianizmus és a korai wolfianizmus. Amint az három évre részletesen lebontott órarendjéből kiderül, Bod tág érdeklődési körébe (teológia, filológia, egyháztörténet,

történetírás, jog, newtoni fizika és kémia, bonctan stb.) befértek az új elvek is. A Bod Péter szellemi fejlődésére nagy hatással levő oktatók (többek közt Albert Schultens és fia, Johann Jacob Schultens, Johann van der Honert, Petrus Muschenbroek, Siegfried Bernhard Albinus, Francisc Oudendorp) szemléletét és munkásságát egyenként tekinti át Gudor.

Ha nem is annyira látványos, mint a leideni peregrináció, de hasonlóképpen meghatározó Bod munkássága szempontjából a magyarigeni élet: baráti-tudósi kapcsolataitól kezdve napi kiadásaiig (például a magyarigeni parókia anyagi helyzete, Bod betegségei) tárja fel a szerző e mindennapok életvitelének jellemzőit.

Bod Péter történetírásának főbb vonásait hivatott bemutatni a következő fejezet, a tágabb – az európai és az erdélyi – historiográfia kontextusában. A műfaj 18. századi európai meghatározó irányzatainak felvázolása után a szerző megkísérli kijelölni Bod helyét, munkái alapján, a közép-európai kontextusban. Az új történetírói iskoláknak és módszereknek (így például az államismereti iskolának, a jezsuita történetírás szövegkritikai módszerének) hatása kimutatható Bod történetírásában, ugyanakkor azonban az erdélyi protestáns ortodoxiához való hangsúlyos kötődése is szembeötlő. Kiemelendő része e fejezetnek a Bod munkamódszere és a korabeli erdélyi román és szász történetírás közötti kapcsolatok feltérképezése. A témaválasztás gyakori azonosságára (eredetelmélet, az erdélyi alkotmányosság kérdései, a nemzettudat), valamint a módszerek hasonlóságára hívja fel a figyelmet Gudor a magyar, a szász, majd a valamivel később készült román munkákban. A közös módszertant biztosító államismereti iskola

népszerűségét illusztrálják az együtt élő nemzetek egymás iránti érdeklődése jegyében készült munkák, például Bod Péter *Historia valachorum*a, vagy Johann Filstich *Tentamen historiae Valachicae*-ja, a korabeli szakmai polémiaik egyik releváns példája pedig Bod válasza a kolozsvári jezsuita Fasching Ferenc román vallási uniót tárgyaló írására.

Bod Péter kiadott és kiadatlan munkáinak több szempontú áttekintését nyújtja az ötödik fejezet. A szerző a Bod által használt forrásokat (az általa ismert könyvtárak anyaga, levelezés stb.) mutatja be és végigkíséri történetírói fejlődésének útját a klasszikus erdélyi történetírási hagyománytól a Johann Lorenz Mosheim által képviselt historiográfiáig, amelyik megpróbálta meghaladni a felekezeti polémiait és apologetikát, közelítve a kor pragmatikus és kritikai elvárásaihoz. A könnyebb kezelhetőség érdekében Gudor tipizálja Bod munkáit, történeti, jogi és teológiai, valamint segédtudományi munkákként csoportosítva azokat, majd a fontosabbakat tartalmi és szerkezeti szempontok szerint ismerteti is, figyel forrásaikra és a megírásuk idején alkalmazott historiográfiai módszerekre.

Bod műveinek több mint felét magyar nyelven írta – ez felfogásának modernsége mellett érvel. Ugyanakkor rávilágít az anyanyelvi kifejezés lehetőségeire és problémáira is. A latinizmusok használata jelzi az anyanyelv megújítására való törekvést, és egyben a nyelvi reform nehézségeit is. Bod szemantikai érdeklődését ugyancsak vizsgálja Gudor. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően, a *Staatenkunde* típusú történetírás jegyében Bod is szavakat gyűjt az országok, földrajz, liturgia, eretnekségek stb. megragadására, igyekezete főkép-

pen a vallásfelekezeti dimenzió megértésére és körülhatárolására irányult.

A hatodik fejezet érdeklődési terében Bod Péter történetírói diskurzusa, történelemszemlélete és kutatási, írói módszere áll. Gudor elemzése szerint Bod diskurzusának konzervativizmusa (különösen a polemikus írások esetében) abból fakad, hogy a 18. századi Erdélyben természetes volt a konfesszionálisan meghatározott történetírás. A modernitás felé nyitást a peregrináció évei biztosították, majd 1750 után a Bél Mátyás által gyakorolt lutheránus történetírás (az államismereti iskola módszerei), valamint a jezsuita történetírás példái. Mindezek egy átfogóbb történetírás lehetőségét mutatták meg, Bod pedig saját munkásságát az államismereti iskola által képviselt módszertannak igyekezett megfeleltetni – ez többek között az objektivitásra és a vallási polémia elkerülésére való törekvésben nyilvánul meg. A különböző historiográfiai modellekhez való alkalmazkodás a magyarigeni lelkész történelemfelfogását dinamikussá, fejleszthetővé tette. Erdély történelmét és egyháztörténetét az európai történesek szerves részeként látta, következőképpen igyekezett arra irányult, hogy nagyobb összefüggéseket, párhuzamokat keressen Erdély és a nagyvilág eseményei között.

Történetírói módszereinek változása hatással volt nemzetfogalmára is. Bod Péter nemzettudata a nemesi nemzet gondolatából és a Hungarus-tudatból építkezett, az államismereti iskola hatására azonban nemzetszemlélete bővült a felelős, erkölcsös, művelt nemzet gondolatával. Gudor következtetéseiben megállapítja, hogy Bod történetírása fokozatosan jutott el a felekezeti szubjektívizmust kifejező polemikus munkáktól a történetírásban objektivitásra való

törekvés gondolatáig és gyakorlatáig, valamint a történetkritikai módszerek alkalmazásáig, ezzel pedig a felvilágosult történetírás előkészítője lett Erdélyben. Mindeközben azonban elsősorban lelkész és teológus volt, ami folyamatosan meghatározta történetírói szemléletmódját és teljes munkásságát.

Gudor Kund Botondnak a tárgyalt témát tágabb összefüggéseiben bemutatni kívánó munkája helyenként nem tudja elkerülni az önisméltást, elismerésre méltó módon figyelmet fordít azonban arra, hogy Bod történetírói munkásságát ne csak a nyugati történetírói iskolák, hanem a 18. századi Erdélyben együtt élő nemzetek történetírásának kontextusában és meghatározottságában mutassa be. Ilyen szempontból is nagyon értékes írás a román történeti kutatás számára – ezt jelzi román recenzense, Laura Stanciu (*Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 12, 2008, I, 209–215), valamint a kötethez bevezetőt író doktori témavezetője, Iacob Mârza is –, hiszen a román historiográfiát közvetlenül érintő anyagot tesz hozzáférhetővé.

Gudor könyvének tervezett magyar nyelvű változata a magyar kutatás számára is újat hoz Bod Péter leideni peregrinációjának részletes bemutatásával, valamint történetírói munkásságára való összpontosításával. A kiadványt korabeli metszetek és tudósportrék reprodukciói gazdagítják, a függelékben pedig a szerző közreadja Bod Péter összes fennmaradt munkáinak repertóriumát (tartalmi jelzésekkel, valamint megjelölve a publikáltak esetében a kiadási helyet és évet, a kéziratban maradtaknál a lelőhelyet és az elkészülés évét).

A román nyelvet nem ismerő érdeklődők részletes, magyar és angol nyelvű tartalomismertetést olvashatnak a kötet végén.

Baricz Ágnes

BÓKAY ANTAL: LÍRA ÉS MODERNITÁS. JÓZSEF ATTILA ÉN-POÉTIKÁJA
Budapest, Gondolat Kiadó, 2006, 291 l.

2003-ban a Balassi Kiadó gondozásában megjelent egy tanulmánykötet (*Testet öltött érv: Az értekező József Attila*, szerkesztette Tverdota György és Veres András), melynek első és egyben bevezető szövegeként Bókay Antal *Poétikai beszédmodok József Attila költészetében* című, a költő egész életművét átfogó tanulmánya szerepelt. Az itt olvasható szöveg egyben a 2006-ban kiadott (de 2005-re, a József Attila-émlékévre datált) monográfia bevezetőjéül is szolgált, amint erre a 2003-as tanulmány legelején a szerző maga is utal: „Tanulmányom módszertani jellegű, egy nagyobb munka bevezetőjének szánom, amelyben kísérletet teszek József Attila poétikai stratégiáinak, költői beszédmódváltásainak feltárására.” (11.) Amíg azonban a tanulmány egyes fejezetei még az életmű különböző poétikai stratégiák szerinti felosztását tükrözik (*Poétikai sors történet, A szimbolikus beszéd mód, A metonimizálás, Az avantgárd kísérlet, A tárgyias költészet – totalizált metafora és allegorizálása, Vallomásosság – a személyes-allegorikus tárgyiaság költészete*), addig a monográfiában e poétikai módszerek már egyértelműen az Én (szelf) felépítésének egyes kísérleteiként határozhatóak meg. A fejlődésnek ez az iránya már a tanulmány bevezető szakaszából is kitűnik: „A poétikai stratégiák nem csupán sajátos lírai formamegoldások, hanem egyben a szubjektum önteremtő konstrukciói is. Ezt jelzi a fejezetcím: poétikai sorozatról, ha tetszik, történetről van szó, amely azonban sors történet is, a személyiség artikulációjának sorozataként is felfogható. Természetesen a nyelv (a lírai

grammatika) és az Én (a Szelf) igen bonyolult kapcsolatban áll egymással, kölcsönösen felülírják (olykor építik, máskor rombolják) egymás konstrukcióit.” (11.) Bókay Antal monográfiája azonban abban az értelemben is mérföldkő lehet a jelenkori József Attila-kutatásban, hogy sikeres kísérletet tesz a költő szövegeivel foglalkozó különböző irodalomtörténeti és elméleti iskolák párbeszédhelyezetbe állítására (Tverdota György, Kulcsár Szabó Ernő, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila és Szigeti Lajos Sándor munkáira egyaránt történik utalás) egy olyan formális retorikai elemzés megvalósításával, melybe folyamatosan építi be a tematikus és szemantikai összefüggéseket. A monográfia elméleti poétikai megalapozására szolgáló első fejezetben (*Líra és [késő] modernitás – József Attila olvasásának poétikai háttéréről*) Bókay a szimbolikus költészettel a késő modernitás jellegzetes poétikai diskurzusát, a tárgyias költészetet helyezi szembe, amit a következőképpen jellemez: „ez a – jobb megnevezés híján – úgynevezett tárgyi költészet a világ tárgyias felületén, e felület analógiájaként tette érzékelhetővé a személyes értelmet úgy, hogy a tárgyak kiterjedt teljességét, éppen ott levő halmazát olyan formaelvre épülő konstrukcióként értette meg, mely elv egyben a szubjektum reprezentatív konstrukciós principiumaként is működött” (41). József Attila költészetében a tárgyias költészet megjelenését és kiteljesedését a szerző egyrészt az önmegszólító verstípus megjelenésében, másrészt a metaforát metonimikus felülírás alá helyező poétikai módszerben, míg harmadrészt a mítoszok

(marxizmus, freudizmus) archetipikus használatában határozza meg. A mítosz ebben az értelmezésben azonban nem egy tradíció történeti alakzataként vagy alapelbeszéléseként jelenik meg, hanem egy olyan archaikus sémaként, mely lehetővé teszi a tárgyas rend kifejezhetőségét és totalizálhatóságát (51). A monográfia ennek a poétikai módszernek nyitányaként a *Tiszta szívvel*, csúcspontjaként a *Téli éjszaka*, míg kritikájaként az *Eszmélet* című verset emeli ki (a szövegben azonban csak az első két vers elemzésére kerül sor, ami valószínűsíti a monográfia jövőbeni kibővítését vagy folytatását).

Bókay József Attila kötetésének késő modern fordulatát az 1929 februárjában megjelent *Nincsen apám, se anyám* kötetéhez, illetve ennek címadó verséhez, a *Tiszta szívvel*hez köti: „József Attila kötetésében ugyanis ekkor jönnek létre azok a formák, amelyek megteremtik, majd kiteljesítik a magyar költészetben a késő modern poétikai beszédmódot, egy olyanfajta vers születik, amely aztán a magyar líra továbbvivő főiránya lehet, és amely teljes mértékben párhuzamos a kortárs nemzetközi tendenciákkal.” (53.) A poétikai fordulat, tehát a tárgyas költészet kialakulásának talán legfontosabb jellegzetességeként a szöveg a *Tiszta szívvel* című vers szelfkonstrukcióját nevezi meg. A monográfia tekintélyes részét képezi e vers elemzése, valamint kortárs recepciójának és lehetséges párhuzamainak a bemutatása (mindez mintegy ötven lapot tesz ki). A *Tiszta szívvel* szövegében a szelf sorozatos tagadások által jön létre (65), melyek célja nem az énnel e tagadásokon keresztül állítása, hanem egy olyan prefogalmi „ős”-energia megtalálása, melyet legtisztábban Bókay szerint egyrészt a pszichoa-

nalízis primer narcizmus: „A pszichoanalízis ezt a tagadással telített személyest, a Nem-Ént, amelynek etikai, elhárító habitusa egy felelőtlen »Én-Nem, hanem Te«, primer narcisztikus identitásnak nevezi” (75), másrészt a dekonstrukció *khóra* terminusa fejez ki. Bókay ezenkívül különösen fontosnak tartja megemlíteni, hogy a *Tiszta szívvel* szövegében a sorozatos tagadások következtében megjelenő hiány nem valamiféle megfosztottság eredményeként jön létre, hanem az *ilyen vagyok* állapotát fejezi ki (70). Az így megvalósuló szelfkonstrukció egyediségét a kortárs magyar költészetben a monográfia szerzője azáltal emeli ki, hogy a *Tiszta szívvel* szövegét párhuzamba állítja Babits Mihály *Csak posta voltál* illetve Szabó Lőrinc *Az Egy álmai* című, hasonló problémákat megfogalmazó költeményeivel. József Attila azonban Bókay értelmezése szerint ebben az időben nem csupán a klasszikus modernitás szimbolikus költészetét képviselő Nyugat, hanem az avantgárd szelfkonstrukciós mechanizmusán is túllép, amit a monográfiában nem csak a *Tiszta szívvel* vers, illetve a *Nincsen apám, se anyám* kötet kortárs nyugatos (Németh László), valamint avantgárd (Erg Ágoston) recepciójának bemutatása támaszt alá, hanem a költő Babitsról illetve Kassákról írt esszéinek értelmezése is (különös tekintettel a kritizált költők verseinek József Attila általi átírására). A *Tiszta szívvel* szövegével kapcsolatban azonban a retorikai és pszichológiai elemzés mellett Bókay – bár sokkal elenyészőbb mértékben – egy teológiai kontextust is figyelembe vesz, amikor például a *tiszta* szó teológiai értelmét vizsgálja: „Abból, hogy a szelf apa és anya nélküli, a tiszta (abszolút makulátlan, szeplőtelen) olyan értelemben is feltehető,

amely az eredendő bűn nélküliségre utal: mindenki, aki apától, anyától van, az eredendő bűnben fogant.” (90.) A tisztaság fogalma ószövetségi értelemben szoros összefüggésbe hozható egyrészt az áldozattal (melynek szeplőtelennek kell lennie), másrészt az áldozat bemutatójával (akinek szintén meg kell tisztulnia a rítus előtt), illetve hogy e cselekvés célja éppen az áldozat hozójának a helyettes megtisztítása (akár így is érthetjük a negyedik versszakban megfigyelhető áldozatbemutatót). Az Újszövetségben pedig a tiszta szív követelménye ténylegesen is megjelenik a Hegyi beszédben: „Boldogok a tiszta szívűek, mert ők meglátják az Istent.”

József Attila költészetének a szelf felépítésével/kitöltésével kapcsolatos poétikai lehetőségeit a *Tiszta szívvel* után Bókay a következő két nagyobb tematikai egységben (*A szelf felépítése – megnevezés, név, aláírás, önéletrajz; A szelf felépítése – önteremtés a másik tükrében*) egyrészt az introjekció létretorikai eljárásaiban (önéletrajziság, önarckép, név, születésnap), míg másrészt a szerelem projektív szelfkijelöltetési módszerében határozza meg. Az első egység a megnevezés, a név, az aláírás, valamint az önéletírás problémáit veti fel a *Bevezető*, a *József Attila, hidd el...*, valamint a *József Attila* című versek kapcsán a dekonstrukció nézőpontjából. A fejezet kétségkívül legérdekesebb szövegei azok a szakaszok, amelyek a *Nem én kiáltok* kötet saját példányának egyes kézzel írt bejegyzéseit vizsgálják. Az *Ez a könyv József Attiláé* nyomtatott szöveget követő írásos bejegyzés, a *József Attila, hidd el...*, valamint a mögötte álló *Nincs benned köszönet* valóban szoros kapcsolatba hozható mindazzal, amit a dekonstrukció a név, az aláírás, illetve az önéletrajz kap-

csán megfogalmazott. Különösen érdekes, ahogy az adományozás performatív gesztusa előbb a *Bevezető* című vers, majd pedig a *Nem én kiáltok* kötet saját példányában található bejegyzésekkel kapcsolatban is megjelenik. Utóbbi esetben azonban nehezen érthető, hogy Bókay az eredetileg címzés nélkül álló második kézírásos szövegről miért írja a következőt: „És olvasható még a kötet elejének dedikációi között egy hosszabb, feltehetően egy 1927-es szerelmének írt levél is.” (142.) A szöveg azonban akkor keletkezett, amikor az előző bejegyzést (*József Attila, hidd el...*) már tartalmazta a kötet, így olvasatom szerint a második esetben is az első címzett az irányadó, amit a levél szövege is megerősít. Bókay az első szöveg kapcsán arra mutat rá, hogy a benne foglalt dedikáció önmagának szól, mely ezáltal folytatja a nyomtatott megnevezést, „és a szöveggel a nevek, az Énség alakuló sorozatát képezi ki” (136). Az egyes bejegyzések közül a nyomtatott szöveg (*Ez a könyv József Attila tulajdona*) inskripciószerű, a második egy önmagának adott dedikáció (*József Attila, hidd el...*), míg a harmadik e megajándékozottal szembeni kritika (feltéve, ha a címzett valóban újból maga a költő mint olvasó), mely azt veti olvasója szemére, hogy képtelen e szöveget (és e szövegben létrejövő Ént) olvasni: „Azt hittem tisztázódik a dolog, ha magammal beszélgetek: De szavaim üresebbek, mint barátaimé, mint barátaim ugyanilyen szavai.” (142.) A *Nem én kiáltok* saját példányának bejegyzései azonban nem csupán a későbbi önmegszólító nagy gondolati költemények felé nyitnak kaput, hanem a Vágó Mártának írt ajánlás (mely a bejegyzések közül az első, de időrendben az utolsó szöveg) performatív gesztusa által a

szerelmi költészet felé is. Bókay kérdésére („Vajon mit adott József Attila 1928 hűsvétjén Vágó Mártának 1924 végén megjelent könyve átnyújtásával?”, 141) a fenti értelemben egy olyan válasz adható, hogy nem csak egy személyes példányt és egy verset önmagához, hanem egy olyan ént is, aki mindezt már egy kritikai nézőpontból szemléli. Az adomány tehát az én legteljesebb mértékű önátadásaként határozható meg, mivel önmagát úgy adja át, mint énségének alakuló sorozatát. A dedikációban bekövetkező önátadás ugyanis már mindazt érinti, ami az ezt megelőző bejegyzésekben megvalósult, és ezáltal egyet jelent az e szövegekben tetten érhető narcisztikus viszony valaki előtti felfedésével.

A szelf felépítésének másik útjaként ábrázolja Bókay a szerelem szerepét József Attila költészetében: „A szerelem az a kifejezési mód, amely a társas legszemélyesebb mélyéről, a magáért- és másértvaló saját test, az abszolút egyedi vágy valaki más tükrében megszülető lényegéről üzen.” (154.) A monográfia szerzője azonban arra is rámutat, hogy egyrészt a szerelem a pszichoanalízis értelmezésében nem választható el a primer narcizmustól, másrészt a személyességnek e megjelenési formája már a *Nem én kiáltok* című vers szövegében is túlnő a szerelmi viszony kontextusán („Hiába fűrésztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arco-dat”): „Kétségtelen pszichológiai érzékkel a költő jelzi, hogy ez az első lépés, önmagam keresése önmagamban, narcisztikus pozícióból történik, és ennek elégtelen, üres volta (ezt az ürességet sejteti meg a *Tiszta szívvel*), hiábavalósága teszi elkerülhetetlenné a második lépést, a narcisztikus szelfstruktúra betöltését mással, egy másik arccal, elsősorban a szerelemmel.”

(162.) Az 1927 és 1928 között írt versek *szerelemanalízisét* Bókay a Másikkal való összeolvadás (*Gyöngy, Tedd a kezed, Tószunnyadó*), a Másik természetének elemzése (*Áldalak búval, vigalommal, Klárisok*), illetve a szerelem elmúlása (*Ringató, Csüngője voltam*) fázisaira osztja fel (164). József Attila itt tárgyalt szerelmi költészetének legfontosabb poétikai törekvése a monográfia szerint a metaforikus kölcsönösség megteremtésének elérése, miközben e metaforikus szelftotalizációt éppen a benne lappangó metonimizálódás ássa alá. Különösen érdekesen jelenik meg mindez a *Klárisok* szövegében, melyet Bókay e versek második csoportjába sorol. A költemény utolsó sorai kifejezetten szép példáját nyújtják a szerző azon elgondolásának, hogy a Másik József Attila szerelmi lírájában a szelf narcisztikus szelfstruktúrájába épül be (162). A *Klárisok* utolsó versszakában („Szoknyás lábad mozgása / harangnyelvek kongása, / folyóvízben / néma lombok hullása.”) az utolsó sor úgy mutatja be az ént, mint aki egy víztükörön keresztül szemléli a Másikat (a víztükörben látja a lombok hullását). Mindez azonban nem csupán arra utalhat, hogy a Másik a narcisztikus szelfstruktúrában megjelenő én helyére lép, ami ezt követően éppen rajta keresztül válik ismételtlen elérhetővé, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy az újonnan érkező milyen hatással van erre a struktúrára. A vers utolsó sora azt a köztes pillanatot ragadja meg, amikor a lombok még nem érik el ugyan a víztükör felszínét, de mozgásuk pályája már előfeltételezi annak későbbi összezavarását, megszüntetve azt a nézőpontot, mely segítségével az én a Másikat és rajta keresztül önmagát látja.

József Attila késő modern tárgyas költészetének kiteljesedéseként a monográfia

az 1932-es *Téli éjszaka* című verset jelöli meg. Az 1928-ban írt *Óh szív! Nyugodj!*, valamint az 1930-ban alkotott *Füst* szövegében Bókay szerint a Másik pozícióját már a tárgyas létélmény váltja fel, mely azonban nem e tárgyi világ részeként mutatja be a szelfet, hanem egy olyan külső megfigyelőként, aki az önmegszólítások aposztrofikus léteremtő aktusaiban éppen e tárgyi világból épül fel. A poétikai fordulat azonban itt egybekapcsolódik egy tematikai fordulattal is, amely e szövegekben a marxizmust illetve a freudizmust olyan mitologikus-archaikus sémaként kezeli, mint ami képes rendet teremteni e tárgyi világban. A monográfia utolsó nagyobb tematikus egysége mindezek kapcsán – szintén a *Téli éjszaka* bevezetéseként – részletesen foglalkozik József Attila elméleti írásaival, mint például a Babits-esszéivel (ami különösen fontos a szalagút hasonlat miatt), a Kassák-kritikával, az *Irodalom és szocializmussal*, valamint egy metapoétikai verssel (*Ha lelked, logikád*), melyet leginkább az aposztrofé és a metaforákat felülíró metonímiák kapcsán említ meg. A hosszas felvezetés után a *Téli éjszaka* ismertetése kissé rövidnek tűnik (melynél csak a monográfia szövegében gyakran emlegetett *Eszmélet* elemzése hiányzik jobban), és téziseinek alátámasztására gyakran nem is használja ki a szövegben rejlő összes lehetőséget. Az antropomorfizáció és dezanropomorfizáció folyamatának egymás mellé helyezésében például nem kerül kellő hangsúly az önmegszólítás aposztroféinak alapvetően katarétkus vonására. A „Légy fegyelmezett!” felszólítás és a „Milyen vitrinben csillognak / ilyen téli éjszakák?” elemzése mellett szóba sem kerül a vers tematikailag és nyelvtanilag talán legtudatosabb kérdése:

„Hallod-e, csont, a csöndet?” A kérdésnek itt is van egy kérdezője, akár a felhozott példák esetében (286), azzal a különbséggel, hogy jelen esetben egy megszólított is van, ami (aki?) azonban e megszólítás antropomorfizációjával szemben szemantikailag úgy jelenik meg, mint az emberi test dezanropomorfizálódott maradványa. Ezenkívül a kérdés szoros kapcsolatba hozható a „Csengés emléke száll” sorral, ami a hanghatás halkulását tematizálja, méghozzá a *cseng – csönd – csont* szavak hangzásában (a *g – d – t* mássalhangzók szinte mérhetővé teszik azt az elhalkulási folyamatot, melyben a *cseng csonttá* válik), és egyben az ént egy olyan külsődleges megfigyelő pozícióban mutatja be, mint aki éppen e váltásokban méri a téli éjszaka hangzásának természetét. A vers kapcsolata a József Attilánál érvényesülő sajátos marxista mitológiával az elemzés során csak a „szokásos” allegorikus elemek esetében jelenik meg (teherkocsi, vágány stb.), s nem kerül elő például a hazatérő földműves mesterien megrajzott alakjában, aki egy egyszerű termelőeszközzé embertelenedik azáltal, hogy csak annyi marad emberi létéből, ami a konkrét termelő eszközökhöz tapad („Hazatér a földműves. Nehéz, / minden tagja a földre néz. / Cammog vállán a megrepedt kapa, / vérzik a nyele, vérzik a vasa”). A földműves leírását biztosító metonímiák hátterét a marxista mitológia határozza meg. A *Téli éjszaka* című vers elemzése végül a monográfiában arra fut ki, hogy színre vigye a tárgyas költészet által megkonstruált szelfet, aki úgy lehet a versben megjelenő látótér birtokosa, hogy önmaga nem jelenik meg a szövegben (azaz csak az aposztrofikus utalások szintjén). A vers szövegében bemutatott szelfkonstrukció azonban nem csu-

pán a tárgyias költészet csúcsaként határozódik meg, hanem a monográfia utolsó bekezdése ennek az *Eszmélet*ben bekövetkező kritikáját is előrevetíti mint József Attila kései költészetének középpontját.

Bókay Antal 2003-as tanulmányában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy József Attila poétikai fordulatainak átfogó elemzését fogja végrehajtani. Monográfiája ennek az útnak egy olyan részeredményét képezi, amelyet egy későbbi folytatás va-

lószerűleg sok tekintetben újra fog formálni. A szerző tisztában van ezzel a „befejezetlenséggel”, amikor a szöveg végén előrevetíti József Attila én-poétikájának az *Eszmélet* című versben bekövetkező újabb fordulatát. A monográfia legnagyobb eredménye ennek megfelelően éppen annak a poétikai kontextusnak a feltárása, melyben végül az egész költői életmű újraolvashatóvá válik.

Kráncz Gábor